

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТЬ «СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО» ТА «СОЦІАЛЬНІ СИРОТИ» В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Чорнописька Х. В.

Аспірантка кафедри історії та теорії соціології ЛНУ ім. І. Франка

У статті розглянуто проблему визначення понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти». Представлено думки науковців з приводу того, які групи дітей можна віднести до категорії соціальних сиріт. Проаналізовано різні види соціального сирітства та запропоновано авторське визначення поняття «соціальні сироти».

В статье рассмотрена проблема определения понятий «социальное сиротство» и «социальные сироты». Представлены мнения ученых по поводу того, какие группы детей можно отнести к категории социальных сирот. Проанализированы различные виды социального сиротства и предложено авторское определение понятия «социальные сироты».

The article considers a problem of defining 'social orphanhood' and 'social orphan' terms. The views of scientists concerning which groups of children can be referred to social orphan category are represented. Different kinds of social orphanhood are analyzed and own definition of 'social orphan' term is suggested.

Ключові слова: соціальне сирітство, діти-сироти, соціальні сироти.

Постановка проблеми. Сьогодні соціальне сирітство постає як деструктивний феномен, що особливо актуалізується в періоди соціально-економічних криз та інших суспільних негараздів. Незважаючи на зростання актуальності, проблема соціального сирітства в Україні досліджена недостатньо повно та глибоко. Складність та багатоаспектність явища спричинює різноманіття до визначення соціального сирітства та багатоманітності класифікацій соціальних сиріт у науковій літературі. Окрім того, дослідження даного явища не може бути зосередженим у дисциплінарних межах однієї науки, що у свою чергу впливає на розробку поняття, концептуальних підходів та практичне вирішення проблеми соціального сирітства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Вивчення різних аспектів феномену соціального сирітства було предметом наукових пошуків як українських, так і зарубіжних теоретиків та практиків. Зокрема, Н. Павлик та В. Яремчук аналізують соціальне сирітство як науково-теоретичну категорію. Як соціально-педагогічну проблему розглядає соціальне сирітство О. Терновець. Причини виникнення соціального сирітства досліджують І. Галатир, І. Лопатченко, Л. Кальченко. О. Коваленко аналізує соціальне сирітство як соціокультурний феномен. Питаннями профілактики соціального сирітства займаються І. Лопатченко, І. Осипова, О. Терновець. Деякі аспекти дефінітивного аналізу соціального сирітства та соціальних сиріт знаходимо в працях Л. Кривачук, Л. Ящука та А. Суходольської.

Метою даної статті є з'ясування сутнісних характеристик понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти».

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми соціального сирітства більшістю вчених починається саме з визначення цього поняття, що обумовлено відсутністю чіткої та спільної для всіх науковців даної дефініції. Невизначеність поняття соціального сирітства, його багатозначність та складність самого феномену дещо ускладнює можливість структурувати досліджуваний об'єкт, вивчити його різноманітні прояви та виробити в подальшому ефективну стратегію його профілактики та подолання.

Сьогодні під сирітством науковці розуміють соціальне явище, яке характеризує особливий стан дитини, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків, а також дитини, яка з певних причин чи власних інтересів не може залишатися в сімейному оточенні та потребує захисту чи допомоги з боку держави [2, с. 10]. Сирітство буває двох видів: біологічне або природне та соціальне [4, с.162]. Природні сироти – це ті діти, які залишилися без батьків через їхню смерть. Соціальні сироти – це діти, які залишилися без належного піклування при живих батьках. Кількість соціальних сиріт сьогодні

в Україні значно перевищує кількість тих дітей, які не мають живих батьків [16, с. 120]. Саме соціальне сирітство і є ключовим об'єктом нашого подальшого дослідження.

Як уже зазначалось, незважаючи на посилений інтерес до соціального сирітства з боку науковців, до сьогодні не існує єдиного визначення щодо цієї теоретичної конструкції. Сам термін «соціальне сирітство» набув свого поширення у 50-ті роки ХХ століття, а його суть полягала у відчуженні та розриві зв'язків між батьками та дітьми, дефіциті поваги до дитини, її індивідуальності, незахищеності від певних проявів середовища [17, с. 850].

Сьогодні соціальне сирітство розглядають з декількох позицій – як соціальне, тимчасове явище, при ліквідації причин якого зникне і сама проблема; як психологічний феномен самовідчуття та самоусвідомлення дитиною себе одинокою; як педагогічна проблема відсутності умов для виховання, занедбаності дитини в сучасному суспільстві [13, с. 158].

Для більш глибокого розуміння соціального сирітства наведемо деякі приклади його дефініцій. Т. Красножан під соціальним сирітством розуміє «соціальне явище, спричинене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків по відношенню до неповнолітньої дитини» [7, с.122]. Наведене визначення є більшою мірою педагогічним, ніж соціологічним, оскільки основна увага зосереджена на моральних аспектах соціального сирітства.

Деяко інше розуміння соціального сирітства представляє І. Лопатченко. Це особливий стан дитинства, обумовлений його місцем в умовах певної соціальної структури, у системі соціальних відносин суспільства, що розглядає усіх дітей, які залишилися без належної опіки та виховання, поза залежністю від соціального статусу батьків [9]. Таке визначення соціального сирітства акцентує на тому, що догляд за дітьми-сиротами за умов відсутності повноцінної сім'ї переноситься на суспільство чи державу.

Ширше визначення соціального сирітства пропонує ще один дослідник Л. Кальченко. Згідно автора, це «особливий соціально-патологічний стан дитинства, що характеризується наявністю у суспільстві дітей, які залишилися без піклування біологічних батьків, що фактично не здійснюють своїх обов'язків щодо виховання, розвитку і соціалізації власних дітей у зв'язку із соціально-економічними, моральними, психолого-педагогічними, медичними причинами через відсутність достатніх матеріальних, фінансових, соціокультурних, загальних соціальних умов для виконання батьківських обов'язків та недостатність у них почуття відповідальності, любові та милосердя» [4, с. 167-168]. Як бачимо, автор у своєму визначенні апелює здебільшого до причин виникнення соціального сирітства. До того ж заслугою дослідника є те, що він враховує як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Розглядаючи соціальне сирітство як соціокультурний феномен, О. Коваленко пов'язує його виникнення з послабленням поля соціального контролю з боку таких базисних соціальних інститутів як сім'я та школа, а також з порушенням процесу міжпоколінної та міжособистісної комунікації, обмеженням доступу до необхідних ресурсів і можливостей індивідуального розвитку[6].

Російський дослідник С. Кабанов у своєму дисертаційному дослідженні наводить наступне визначення соціального сирітства, згідно якого це явище, що відбиває у соціумі стан тих дітей і підлітків, що мають біологічних батьків, позбавлених їх піклування, і одночасно не забезпечених належним соціальним захистом з боку державних структур і суспільства [5].

Л. Кривачук пропонує окремо розглядати поняття раннього соціального сирітства. За визначенням цієї дослідниці – це соціальне явище, яке визначається наявністю в суспільстві дітей, віком від 0 до 3 років, які позбавлені батьківського піклування [8]. На думку автора, виокремлення цього поняття може сприяти розробці механізмів запобігання соціального сирітства на ранньому етапі його проявів.

Ряд науковців виділяє поняття так званого прихованого соціального сирітства, яке «пов'язане з погіршенням умов життя сім'ї та падінням її моральних засад, унаслідок чого зростає безпритульність величезної кількості дітей і підлітків [14, с. 5]». На думку Ю. Олифіренко, приховане соціальне сирітство набуває свого поширення у формі інституалізації дітей, батьки яких з різних причин не мають можливості забезпечити їм належний догляд та виховання в домашніх умовах [12]. Виходячи з цих тверджень, приховане соціальне сирітство криється у зовні нормальних сім'ях, які насправді є неблагополучними, а батьки не справляються з своїми основними обов'язками по вихованню дітей.

Можна також розглядати таке явище як повторне соціальне сирітство, яке на думку Г. Хархана є складовою частиною соціального сирітства. Серед основних причин виникнення цього явища автор називає наступні:

1. психологічна неготовність до материнства колишніх вихованок інтернатних закладів;

2. матеріальна та житлова незахищеність колишніх вихованок інтернатних закладів;
3. низький рівень психосексуальної культури колишніх вихованок інтернатних закладів та позашлюбне народження;
4. недостатня розвиненість мережі соціальних служб, які надають підтримку молодим матерям – колишнім вихованкам інтернатних закладів [15, с. 26-28].

Слід відзначити, що Г. Хархан пов'язує виникнення повторного соціального сирітства з відмовою колишніми вихованками інтернатних закладів в силу різних причин від своєї материнської ролі щодо новонародженої дитини. Проте, можна не погодитися з автором, оскільки вважаємо, що повторне соціальне сирітство ширше та глибше за своєю суттю явище. Зокрема, соціальне сирітство може повторюватися в межах прихованого соціального сирітства. Тобто, через відсутність позитивного сімейного досвіду, діти з неблагополучних сімей, які самі не отримували повноцінного батьківського піклування, у майбутньому можуть відтворювати негативні поведінкові практики своїх батьків. Як наслідок, вони повторно породжують приховане соціальне сирітство, але уже в умовах власної сім'ї.

Розрізняють також поняття первинного та вторинного соціального сирітства. Первинне соціальне сирітство зумовлене передусім деградацією інституту сім'ї та погіршенням її економічного становища. Вторинне соціальне сирітство формується двома шляхами: 1) відмовою прийомних батьків від дітей через виявлення в них фізичних чи психічних відхилень, відсутніх або прихованих у момент усиновлення; 2) вилученням дитини із прийомної родини, яка нездатна виконувати належні функції по вихованню усиновленої дитини [10, с. 282-283]. У другому випадку мова йде про прийомну сім'ю, яка є неблагополучною. Для такої сім'ї усиновлення є не способом задоволення своїх батьківських інстинктів, а інструментом покращення власного матеріального становища.

Вторинне соціальне сирітство негативно впливає на подальший розвиток поверненої дитини. Вона мусить заново пережити усі труднощі ресоціалізації, заново звикати до умов проживання в інтернаті, а головне така дитина вже вдруге переживає втрату родини, що тягне за собою психічні травми. При цьому, можна припустити що добровільне повернення прийомними батьками дитини в інтернат-установу після всиновлення є більш травматичне для самої дитини, ніж її вилучення з цієї родини уповноваженими на це органами, адже в такому випадку діти втрачають надію на можливість виховуватися у нормальній сім'ї після невдалої спроби. Натомість, якщо органи опіки самі вилучають дитину з прийомної родини, то остання дала на це підстави. Ця родина могла виявитися неблагополучною, не до кінця розуміла відповідальності покладеної на неї тощо. Життя усиновленої дитини в такій прийомній родині може здаватися для неї жахом, і як наслідок, вона сама стає ініціатором свого повернення в стіни дитячого будинку. Тому вилучення дитини відповідними органами з прийомної сім'ї частково співпадає з бажаннями цієї дитини, що на нашу думку зменшує трагізм цієї процедури.

І. Лопатченко зазначає, що «при зовні принциповій різниці між двома факторами появи вторинного соціального сирітства, можна побачити, що причини формування обох шляхів загальні й лежать у сфері недостатнього інституціонального регулювання процесів усиновлення, супроводу й контролю прийомних сімей» [10, с. 283]. Справді, у розвитку інституту прийомної сім'ї з боку держави наголос зроблено на розробку системи матеріального стимулювання родин, що на думку автора відрізняється низькою ефективністю, високою вартістю та короткостроковістю ефекту. Тому матеріальні вигоди без емоційно-психологічних на це потреб, не можуть бути достатнім стимулом до всиновлення.

Існує ще багато інших визначень соціального сирітства в науковому дискурсі. Це поняття може по-різному конкретизуватися, наповнюватися різним змістом, залежно від конкретних історичних та соціокультурних умов, чи від того, на яку складову акцентує автор, який пропонує своє визначення.

Поряд з визначенням соціального сирітства науковці працюють над категорією «соціальні сироти». Як наголошує О. Коваленко, це ті «діти, які залишаються при живих батьках без належної опіки й виховання, без емоційної підтримки та участі незалежно від їхнього офіційно визнаного статусу» [6, с. 4]. Тобто автор вважає, що до соціальних сиріт належать не лише ті діти, чиїх батьків офіційно в установленому порядку позбавили батьківських прав, а й ті, які фактично не отримують від батьків достатньо необхідних для їх повноцінного розвитку духовних та матеріальних благ.

Дещо розширює наведене О. Коваленко визначення А. Галатир: це «особлива соціально-демографічна група дітей, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин лишилися сиротами при живих батьках незалежно від офіційно визнаного статусу сім'ї, існують без необхідної опіки і виховання, без емоційної підтримки та участі» [2, с. 11]. Як бачимо, деталізація цього визначення відбувається за рахунок включення до нього причин появи соціальних сиріт.

Розглядаючи категорію дітей-сиріт, Л. Оліференко включає туди і тих дітей, які залишилися без піклування батьків внаслідок позбавлення їх батьківських прав, визнання в встановленому порядку батьків непрацездатними чи як таких, що пропали безвісти [12, с. 37]. Виходячи зі змісту визначення, це і є соціальні сироти. Більше того, категорію дітей, що в силу різних обставин залишилися без батьківської опіки, дослідниця відносить до «дітей групи ризику» та наголошує їх потреби в професійній соціально-педагогічній підтримці.

Розділяємо думку Л. Кальченка, який вважає, що соціальні сироти – це «категорія дітей фактично позбавлених батьківського піклування та необхідної для їх нормального особистісного розвитку емоційної підтримки та соціальної участі, які потребують захисту і допомоги з боку держави та суспільства» [4, с. 167]. Автор подає й інше визначення: соціальні сироти – це «діти, у яких батьки є живими, але не опікуються власними дітьми, не надають їм необхідної допомоги і підтримки, не виконують власних батьківських обов'язків, а часто й зловживають своїми батьківськими правами до такої міри, що залишати з ними дітей навіть небезпечно для нормального розвитку і виховання дитини, а іноді і для її здоров'я та життя» [4, с.165]. Як бачимо у другому випадку, автор наголошує на суб'єктивності виникнення соціального сирітства, покладаючи всю відповідальність за благополуччя дітей на батьків.

Говорячи про вікові особливості соціальних сиріт, то у своїх визначеннях більшість дослідників до цієї категорії відносять дітей віком до 18 років [12, 16], за винятком раннього соціального сирітства. Такий підхід є достатньо об'єктивним та загальноприйнятним. Проте, наслідки неблагополучного дитинства є довготривалими та впливають на особистість на всіх етапах її становлення та розвитку впродовж всього життя.

Треба відмітити, що на законодавчому рівні поняття «соціальні сироти» не вживається. Проте у Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»[3] визначено наступні терміни. Дитина-сирота – це дитина, в якій померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування – це діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або неієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в зоні проведення антитерористичної операції, та безпритульні діти. Останнє визначення є достатньо широким та включає в себе практично усі можливі причини виникнення соціального сирітства.

Цікавим є підхід до трактування соціальних сиріт В. Морозова. Згідно автора, це діти екстремальної ситуації, без сім'ї, без турботи та опіки батьків, які перебувають у постійному стресі та з недовірою ставляться до людей, зі специфічним поглядом на життя [11, с. 19]. Автор достатньо емоційно підходить до означеної проблеми і характеризує цих дітей як «нічий», «відмовні», «ті, яких позбулися», «небажані», «покинуті», «занедбані», «відчужені», «знедолені», «неблагополучні», «соціально дезадаптовані», «інтернатні», «із дитбудинку». Також автор вводить поняття «комплексу сироти» та дає йому визначення – це, сформований стереотип непоправності втраченого, що породжує невпевненість, тривожність, недовірливість, занепокоєння[11, с.20].

Наведемо ще одне визначення соціальних сиріт, яке пропонує Л. Кривачук. Згідно автора, це «діти позбавлені батьківського піклування із соціальних причин, яким гарантовано особливий соціально-правовий захист держави та їх статус підтверджений документально»[8]. Тобто соціальним сиротам офіційно надається статус «діти, позбавлені батьківського піклування». Проте, дослідниця зауважує, що безпритульні діти не можуть бути наділені цим же статусом. Ми погоджуємося з таким уточненням, оскільки також вважаємо, що безпритульні – це ті діти, які не мають постійного місця проживання. Натомість, діти позбавлені батьківського піклування можуть проживати як і в неблагополучній сім'ї, так і в державному закладі. Мусимо додати, що безпритульними можуть і бути природні сироти.

Для визначення категорій дітей, яких залишили в пологових будинках, лікарнях, спеціалізованих закладах, у світовій практиці використовують такі синоніми поняття «соціальні сироти», як «діти, яких залишили», «діти, від яких відмовилися батьки», «державні немовлята», «народжені, щоб бути покинутими», «вічні новонароджені» тощо[1, с. 7].

Ми пропонуємо своє визначення соціальних сиріт та вважаємо за потрібне віднести до них дві наступні категорії:

- 1) це особлива соціально-демографічна група дітей, які з різних соціальних, економічних, політичних, морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках, яких в установленому порядку позбавили батьківських прав, та які знаходяться під захистом держави чи суспільства.
- 2) це діти, які фізично проживають у своїй неблагополучній біологічній родині, проте фактично позбавлені повноцінного піклування, оскільки батьки не виконують власних обов'язків чи зловживають своїми батьківськими правами, що перешкоджає нормальному розвитку дітей, а іноді і становить загрозу для їх здоров'я та життя.

На нашу думку, такий підхід до визначення соціальних сиріт дозволить привернути увагу науковців та держави до прихованого соціального сирітства, яке стає все більш поширеним у сучасному українському суспільстві.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проблемам соціального сирітства присвячено багато досліджень як теоретичного, так і прикладного характеру. Зі зростанням масштабів зазначене питання знаходить своє відображення в роботах багатьох учених, кожен з яких наводить власне визначення понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти». Звісно, з одного боку, розмаїтість дефініцій даних понять демонструє наявність різносторонніх підходів до розуміння суті самої проблеми. Проте з іншого боку, це ускладнює прикладні дослідження явища соціального сирітства, оскільки від змісту, закладеному у його визначенні, залежить предметне поле самого дослідження. Тому можемо говорити про наявність потреби у соціогуманітарних науках відносно однозначного й чіткого визначення як поняття «соціального сирітства», так і категорії «соціальні сироти». Зростання актуальності потреби у дефінітивному аналізі вище зазначених понять зростає також з появою нових форм соціального сирітства.

Варто звернути увагу й на те, що крім багатства даних термінів, проблема ускладнюється відмінностями в підходах до їх тлумачення, а також і розумінні причин, що викликають соціальне сирітство та наслідків, що його супроводжують. Тому, дослідивши основні проблеми визначення понять «соціальне сирітство» та категорії «соціальні сироти», подальшого дослідження та розвитку потребують концептуальні підходи до вивчення даного феномену в соціогуманітарних науках, та в соціології зокрема.

Література:

1. Артюшкіна Л. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л. Артюшкіна, А. Поляничко. – Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2002. – 268 с.
2. Галатир А. Щодо причин виникнення явища соціального сирітства у сучасному українському суспільстві / А. Галатир // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна". – 2011. – № 3. – С. 10-14.
3. Закон України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" № 9363-VIII від 26 січня 2016 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>
4. Кальченко Л. Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення / Л. Кальченко // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2012. – №19(254). – Ч. II. – С. 160-170.
5. Кабанов С. Социальное сиротство детей и подростков в современной России: причины, состояние, тенденции: социологический анализ: [Текст]: дис. ... канд. соц. наук: спец. 22.00.04 / Кабанов С. – М., 2002. – 151 с.
6. Коваленко О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен : дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / О. Коваленко. – К., 2006. – 14 с.
7. Красножан Т. Соціальне сирітство в Україні як соціально-педагогічне явище. [Електронний ресурс] / Т. Красножан. – Режим доступу: <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v3/v3pp122-124.pdf>
8. Кривачук Л. Удосконалення нормативно-правового механізму соціально-правового захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: встановлення юридичного статусу [Електронний ресурс] / Л. Кривачук. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-2/doc/4/03.pdf>
9. Лопатченко І. Сутність соціального сирітства та його профілактика в державному управлінні [Електронний ресурс] / І. Лопатченко // Теорія та практика державного

- управління. – 2014. – Вип.2. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2014-2/doc/2/07.pdf>
10. Лопатченко І. Типологія соціального сирітства в контексті психолого-педагогічних пріоритетів його профілактики / І. Лопатченко // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : матеріали. Всеукраїнської науково-практичної конференції ["Психолого-педагогічні аспекти формування управлінського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика"], (Харків, 22 жовтня 2014р.). – 2014. – Вип. 40-41 (44-45). – С. 279-288.
 11. Морозов В. Проблемы сиротства в зеркале педагогики бытия / В. Морозов // Социальная педагогика / Науч.-практ. журн. для соц. работников и педагогов. – 2013. – № 1. – С. 18-28.
 12. Олифіренко Ю. Модернізаційні аспекти надання комплексної допомоги дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах. [Електронний ресурс] / Ю. Олифіренко. – Режим доступу: <http://economic-vistnic.stu.cn.ua/index.pl?task=arcl&l=ru&j=31&id=67>
 13. Павлик Н. Історико-педагогічний аналіз проблеми соціального сирітства в Україні / Н. Павлик // Вісник Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка. – 2003. – № 13. – С. 158-161.
 14. Терновець О. Сирітство як соціальна проблема / О. Терновець // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2012. – № 1. – С. 4–10.
 15. Хархан Г. Основні причини повторного соціального сирітства / Х. Хархан // Вісник Міжнародного слов'янського університету. Серія : Соціологічні науки. – 2012. – Т. 15. – № 1, 2. – С. 24-30.
 16. Шепелева Г. Діти-сироти як специфічна соціальна група / Г. Шепелева // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013.– Вип. 58. – С. 119-122
 17. Яремчук В. Феномен соціального сирітства як наукова проблема / В. Яремчук // Вісник психології і соціальної педагогіки. – 2012. – № 9. – С. 187-193.